

دیپلماسی حج؛ فرصت‌ها و چالش‌ها با تأکید بر حوزه دانش، رسانه و جامعه

مسعود فکری^۱

چکیده

حج یکی از مظاهر دینی و شعائر اسلامی است که عناصر گوناگونی از عبادت و رفتار دینی در بعد فردی و اجتماعی را درون خود داراست و از این حیث دارای دامنه تأثیرگذاری گسترده‌ای است. این دامنه از تعامل انسانی تا پویاسازی اقتصادی، سامان بخشی اجتماعی و تعاملات سیاسی را در بر می‌گیرد. از همین روح حج را باید تجسم بسیاری دیگر از اعمال و مظاهر دینی و اسلامی دانست. ظرفیت عظیم این همایش و کنگره دینی، که همه ساله با مشارکت طبقات مختلف و نمایندگان نژادها و ملیت‌های گوناگون در قالب بخشی از خانواده بزرگ اسلامی شکل می‌گیرد، دارای دو بعد درونی و برونی و آثار متعددی است که می‌تواند در خدمت پیشرفت و اعتلای امت اسلامی باشد. بررسی همه جانبه حج فرصت‌های فراوانی برای بهره‌برداری از دیپلماسی حج در جهت سعادت و پیشرفت مسلمانان فراهم می‌سازد. البته نادیده گرفتن بسیاری از این فرصت‌ها یا تنزل بخشیدن اهداف این همایش بزرگ می‌تواند به تهدیدی همچون گرفتار آمدن در پوسته کنش دینی منجر شود. در این نوشتار برآنیم تا دیپلماسی حج را با تمرکز بر فرصت‌ها و چالش‌های مرتبط با آن از سه حوزه علم، رسانه و جامعه تحلیل کنیم.

کلیدواژه‌ها: دیپلماسی، حج، فرصت، چالش، دانش، رسانه، جامعه.

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. mfekri@ut.ac.ir

امروزه گسترش روابط انسانی و حوزه تعاملات اجتماعی سبب شده است که افراد جوامع در صدد بهره‌گیری هر چه بهتر از این ارتباطات باشند. انسان امروزی خود را نیازمند برقراری ارتباط در سطح فردی و اجتماعی می‌بیند و زمانی که این تعامل در قالب یک عرف اجتماعی و ضابطه مند شکل می‌گیرد نیازمند قواعد و چارچوب‌هایی است که بتواند این تعامل را مدیریت کند تا به اهداف خود برسد.

اسلام افزون بر قاعده مند کردن رابطه انسان با خداوند، هستی و خود در خصوص رابطه انسان با هموعان خودش نیز آموزه‌ها و الگوهایی دارد. بُعد اجتماعی اسلام از برجسته‌ترین ابعاد این دین در مقایسه با ادیان دیگر است. از این رو مفهوم امت در فرهنگ اسلامی دارای عمق و ژرفای قابل توجهی است؛ به گونه‌ای که بسیاری از مناسبات و کنش‌های دینی در ظرف و قالب امت تعریف می‌شود.

پیش از آنکه به ظرفیت‌های مفهوم امت بپردازیم باید به مهم‌ترین مظهر اسلامی، که بعد اجتماعی آن برجسته‌تر از سایر آموزه‌های اسلامی است، توجه کنیم. حج که یکی از ارکان اصلی اسلام است^۱ و قرآن کریم مکرر به آن دعوت کرده است^۲ پیامبران پیشین نیز از زمان بنیان‌گذار توحید، حضرت ابراهیم علیه السلام، مأمور به برگزاری آن بوده‌اند، نمونه کامل بعد اجتماعی و تکیه بر ارتباط مستحکم آن با مفهوم امت اسلام است. تشریح عمل عبادی حج نشان‌دهنده قصد شارع مقدس برای دست‌یابی به افزایش سرمایه اجتماعی و تقویت بنیان همگرایی و همبستگی میان افراد این امت بوده است.

توجه به ابعاد مختلف حج از جهت زمانی، مکانی، مشارکت‌پذیری و مانند آن تصویر بعد اجتماعی آن را برجسته می‌سازد. با در نظر گرفتن بعد اجتماعی حج این پرسش مطرح می‌شود که چگونه می‌تواند در حج دیپلماسی یا روابط پایدار تعاملی مبتنی بر

۱. در احادیث، حج یکی از ارکان محسوب شده است: «بني الاسلام على خمس على الصلاة والزكاة والصوم والحج والولاية...».

۲. از جمله آل عمران: ۹۷، حج: ۳۶، مائده: ۲، حج: ۳۰-۲۷ و بقره: ۱۹۷.

مصالح دو یا چند جانبه تحقق یابد. با گذشت قرن‌ها از ظهور اسلام و تشریح حج ظرفیت عظیم این کنگره اسلامی کارکرد خود را در حفظ هویت امت اسلامی نشان داده است، اما امروزه بیش از هر زمانی به تقویت روابط درون امتی نیازمندیم. از این رو استفاده از ظرفیت دیپلماسی حج در این دوره اهمیت بیشتری می‌یابد. برای تحقق این ظرفیت سازوکارهای متعددی وجود دارد که در این نوشتار صرفاً به سه سرفصل رسانه، دانش و جامعه می‌پردازیم و بهره‌گیری از آن را در فعال‌سازی دیپلماسی حج پی می‌گیریم.

دیپلماسی حج؛ مفهوم، ضرورت، دامنه، ساز و کار

۱. مفهوم

هرچند مفهوم دیپلماسی در عرصه مفاهیم سیاسی، و حج در عرصه مفاهیم دینی روشن است به جهت ترکیب این دو و اصطلاح نوین دیپلماسی حج ناگزیریم اشاره‌ای گذرا به این اصطلاح داشته باشیم.

دیپلماسی در اصطلاح علوم سیاسی و روابط بین‌الملل چنین تعریف شده است: «دیپلماسی دانشی است که روابط بین ملت‌ها را سازمان‌دهی، تنظیم و هدایت می‌کند و به مجموعه روابط رسمی که بر اساس علم دیپلماسی بر روابط بین‌الملل حاکم است، روابط دیپلماتیک می‌گویند». (حق شناس، ۱۳۹۰ ش، ص ۱۴)

هر چند در این توضیح بر بعد سیاسی، بین‌المللی و روابط میان دولت‌ها و نهادهای حاکمیتی تأکید می‌شود، می‌توان دیپلماسی را ظرفیت برقراری ارتباط هدفمند، پایدار، دوسویه و مبتنی بر مصالح طرفینی نیز دانست. تاریخ روابط دیپلماتیک در عرصه بین‌الملل با فراز و نشیب‌هایی که داشته نشان از نهادینه شدن این فرایند در برقراری ارتباط میان جوامع با کشورها دارد. از طرف دیگر حج با توجه به اقتضائات خودش زمینه چنین ارتباطی را فراهم می‌کند.

حج از دیرباز و حتی پیش از اسلام کانون گردهمایی عده‌ای با نماد دینی و رفتار عبادی - اجتماعی مشترک بوده است.

توجه به شاخصه‌های برجسته حج همچون وحدت سرزمین، وحدت زمانی و با اشتراک نمادهای مادی (همچون لباس سپید و بی‌آرایش احرام) و نمادهای رفتاری (همچون حلق، تقصیر، سعی، هروله و طواف) ظهور می‌یابد، همگی باعث افزایش همبستگی می‌شود و هر جا همبستگی افزایش یابد سرمایه اجتماعی افزایش می‌یابد. حج مفهوم گسترده‌ای دارد و چون موضوع این نوشتار ناظر به آن مفاهیم نیست از توضیح و تفصیل این مفهوم خودداری می‌کنیم.

پس از تبیین هر یک از ارکان ترکیبی این مفهوم ناگزیر از پرداختن به مقصود از دیپلماسی حج هستیم. بر اساس اصل پیش گفته - که در یک کنش گروهی همبستگی - همگرایی و سرمایه اجتماعی پدید می‌آید - استفاده کردن از ظرفیت تعامل و ارتباط برای تبادل داشته‌ها، سرمایه‌ها، شناخت‌ها و تجربه‌ها دیپلماسی حج محسوب می‌شود. این دیپلماسی از گفت‌وگو و مفاهیم آغاز، و در گام بعدی به عمل مشترک برای رسیدن به مقاصد و اهداف مشترک می‌انجامد.

دیپلماسی حج نرم‌افزار ارتقای سطح همفکری، همدلی و همکاری میان همهٔ آحاد امت اسلامی است. دیپلماسی حج بازشناسی ظرفیت‌ها و آسیب‌های موجود در فعال‌سازی این ظرفیت‌ها و فراهم کردن بستر هم‌اندیشی برای یافتن راه‌حل‌ها و راهبردهای متناسب با آن است.

۲. ضرورت دیپلماسی حج

برای هر تحلیل‌گر سیاسی یا اجتماعی روشن است که امروزه بیش از هر زمان دیگر رقابت بر سر دست‌یابی به وضعیت مطلوب‌تر، چه در عرصهٔ مادی و چه

امنیت و آرامش، شدت گرفته است. در عین حال شتاب کشورهای اسلامی برای حضور پررنگ در این رقابت چندان مطلوب نیست و صرف نظر از ناکارآمدی های حاکمیتی، ضعف همگرایی و هم افزایی میان شهروندان مسلمان این عقب ماندگی را تشدید می کند. وجود ظرفیت های ژئوپلیتیکی کشورهای اسلامی و برخورداری از ذخایر غنی و نقش استراتژیک آن در تأمین بخش بزرگی از انرژی جهان می تواند در نقش آفرینی این کشورها در معادلات بین المللی و برخورداری بهتر این کشورها از سطح زندگی مطلوب تر تأثیرگذار باشد.

ضرورت دیپلماسی حج از سه مؤلفه تهدیدات، ظرفیت های فعال نشده و تبادل تجربه های موفق تشکیل می شود. مؤلفه نخست مربوط به ضعف استقرار و پایداری سیاسی و امنیتی است که به طور گسترده ای در کشورهای منطقه غرب آسیا و شمال آفریقا مشهود است. همگرایی حاصل از دیپلماسی حج می تواند به رویارویی با این ناامن سازی و ناپایداری سازی مدیریتی، که در عراق و لبنان و سوریه شاهد آن هستیم، بینجامد.

مؤلفه دوم ظرفیت های مختلف علمی، فرهنگی، دینی، اقتصادی و مانند آن است که کشورهای اسلامی در این زمینه می توانند از طریق فعالان هر یک از بخش های یاد شده در دیپلماسی حج به پروژه های مشترک دست یابند. برگزاری نشست های تخصصی و ارتباط نخبگانی در موسم حج می تواند نقطه آغاز این تعامل در سطح گسترده و پایدار باشد.

در خصوص مؤلفه سوم کشورهای مختلف اسلامی به ویژه کشورهای بزرگی چون ایران، مصر، ترکیه، مالزی، اندونزی، عربستان و عراق که پیشرفت هایی داشته اند می توانند نقش پیشگام را در این عرصه ایفا کنند و تجربه های موفق خود را در

اختیار یکدیگر قرار دهند، برای مثال می‌توان به پیشرفت‌های چشمگیر جمهوری اسلامی ایران در زمینه‌های مختلف، از جمله فناوری‌های نوین اشاره کرد. از این نقطه می‌توان ضرورت دیپلماسی حج را بر اساس نیاز روزافزون جهان اسلام به همگرایی دریافت.

۳. دامنه

با توجه به اینکه حج از یک طیف فراگیر جمعیتی برخوردار است، که از سطوح توده‌ها آغاز و تا لایه‌های نخبگانی پیش می‌رود، به تناسب ظرفیت هر لایه می‌توان سطحی از دیپلماسی را فعال ساخت. شکل‌دهی افکار عمومی با گسترش تبیین‌ها و ایجاد انگیزه می‌تواند هدف‌گذاری دیپلماسی حج باشد. انتقال اطلاعات درست، زدودن شبهه‌ها، برطرف کردن برداشت‌های ناروا و سوگیری‌های مغرضانه و امیدبخشی به ثمردهی همگرایی و وحدت می‌تواند سرفصل دیپلماسی عمومی حج باشد.

اما دیپلماسی نخبگانی حج می‌تواند میان متخصصان و کارشناسان، و تصمیم‌گیران و تصمیم‌سازان شکل گیرد که ایشان نقش پیشگام و تأثیرگذار بر جوامع خود داشته باشند. فرهیختگان، اندیشمندان، محققان و پژوهشگران، هنرمندان و عالمان دین طیف‌های این جامعه نخبگانی محسوب می‌شوند.

همچنین می‌توان دیپلماسی حج در عرصه اجرا و مدیریت شکل گیرد و به بهره‌برداری بهتر از مناسک حج منجر شود.

۴. ساز و کار

ذیل دیپلماسی حج پرسش اساسی از ساز و کارهایی است که می‌تواند این دیپلماسی را فعال و کارآمد کند که به اختصار به آنها اشاره می‌شود:

الف) برگزاری نشست‌های فرهنگی و اندیشه‌محور در نمایندگی‌های حجاج کشورهای حاضر در موسم حج؛

ب) استفاده از ظرفیت‌های رسانه‌ای فراکشوری برای ایجاد بیداری در جهت استفاده از فرصت‌های تعاملی میان حجاج در موسم حج؛

ج) آموزش‌های همگانی به حجاج کشورهای در خصوص ارتباط‌گیری و گفت‌وگوهای تعاملی میان آنها؛

د) باز تولید محتوای فرهنگی متناسب با همگرایی بین حجاج، زائران و آحاد امت اسلامی؛

ه) ورود نهادهای رسمی کشورهای اسلامی - همچون سازمان همکاری اسلامی، مجمع علمای مسلمین و اتحادیه عرب - برای طراحی الگوهای استفاده از دیپلماسی حج.

فرصت‌های حج

اکنون باید فرصت‌های حج را برای درک مناسب ظرفیت‌شناسی این دیپلماسی بررسی کنیم. فرصت‌های حج را می‌توان در مؤلفه‌های ذیل گنجانند:

۱. فراگیری و شمول

جامعه مشارکت‌کننده در حج از ملیت‌های گوناگون و کشورهای مختلف باعث ایجاد فضای گفتمانی متنوعی برای این جوامع می‌شود. این فراگیری و شمول افزون بر گستره نژادی و ملیتی، گستره صنعتی، حرفه‌ای، سنی و جنسیتی را نیز شامل می‌شود که اقتضای هر یک می‌تواند زمینه‌ساز فعال شدن دیپلماسی حج در همان زمینه باشد.

۲. فراوانی

جمعیت گاهی در سال‌هایی که حج اکبر برگزار می‌شود، بدون در نظر گرفتن جمعیت متغیر عمره‌گزار، به بیش از سه میلیون نفر می‌رسد که اگر فضای گفتمانی در ۱۰٪ این جمعیت شکل بگیرد در هدایت و جهت‌دهی درست افکار عمومی جهان اسلام به صورت هدفمند بسیار مؤثر خواهد بود.

۳. تکرارپذیری

از آنجا که حج همه ساله برگزار می‌شود می‌تواند به عنوان یک ظرفیت دینامیک و پویا تجدید شود و پیوسته عرصه دیپلماسی حج در چنین عرصه‌ای فعال و اثرگذار بماند.

۴. عناصر مشترک

از آنجا که همه شرکت‌کنندگان در حج از مظاهر مشترک استفاده می‌کنند می‌توانند آمادگی خوبی برای تعامل و ارتباط با هم داشته باشند و تجسم وحدت و انسجام متعالی فراحج در حج تجربه شود.

۵. زمینه‌های آشنایی

در کمتر مناسبی می‌توان زمینه آشنایی میان مسلمانان را از اقلیم‌ها و فرهنگ‌های مختلف فراهم کرد؛ همان امری که در حج به سهولت فراهم شده و هر شهروند مسلمان می‌تواند بدون واسطه از ویژگی‌ها و خصوصیات دیگر شهروندان سرزمین‌های اسلامی مطلع شود.

۶. تنوع طیفی

از آنجا که حج به قشر خاصی از جامعه اختصاص ندارد می‌توان از نظر مطالعات

اجتماعی برای این دیپلماسی طیف‌های گوناگون تحصیل کرده، جوان، پیر، زن، مرد، فقیر، غنی و مانند آن را در این دیپلماسی قابل پایش دانست.

تهدیدها

هر چند حج فرصت بسیار مغتنمی برای فعال‌سازی دیپلماسی است، آنچه در واقعیت ملموس در دهه‌های اخیر در بررسی این دیپلماسی مشهود است تهدیدهایی است که عدم توجه به آن می‌تواند چنین ظرفیت عظیمی را از رسیدن به اهداف خود باز دارد. به اختصار می‌توان به دو تهدید جدی در این خصوص توجه کرد:

نخست: تنزل مناسک حج به یک عمل عبادی و فردی با پرهیز دادن شرکت‌کنندگان از ورود به مسائل مرتبط با امت اسلامی است. القای این دیدگاه که پرداختن به مسائل جوامع با روح حج ناسازگار است، عملاً بخش بزرگی از حجاج و زائران را از پرداختن به چنین ارتباطی باز خواهد داشت.

دوم: برجسته کردن تفاوت‌ها و تبدیل کردن آن به اختلاف‌ها و در نتیجه واگرایی پس از آن است. در اینجا نقش مثبت و ایجابی روحانیون و راهنمایان دینی کاروان‌ها و مجموعه زائران در کاستن از برجسته‌سازی تفاوت‌ها و تمرکز بیشتر برای اشتراکات و ایجاد روح اخوت اسلامی می‌تواند خنثاکننده این تهدید باشد.

تربیب‌های پرمخاطب در موسم حج، به ویژه در حرمین شریفین، به جای آنکه تهدیدی برای ایجاد شکاف میان مسلمانان و به فراموشی سپردن مشکلات مهم امت اسلامی باشد، باید آموزه‌های وحدت و همگرایی را ترویج کنند.

دیپلماسی حج در عرصه دانش

اگر حج را نقطه آغاز دیپلماسی بدانیم می‌توانیم ظرفیت‌های حداکثری آن را در

اولویت قرار دهیم. در اینجا یکی از نمونه‌های آن، که در حوزه علم و دانش است، اشاره می‌کنیم هرچند سطح دانش و پیشرفت‌های علمی در کشورهای اسلامی به دلیل وابستگی‌های شدید به دانش‌های وارداتی چندان مطلوب نیست؛ با این حال فعالان عرصه علم و دانش (همچون استادان، دانشجویان، محققان و پژوهشگران و متخصصان حوزه‌های مختلف علمی) به دو جهت می‌توانند پیشران دیپلماسی حج باشند:

نخست آنکه به جهت برخورداری از تخصص در حوزه‌های علمی می‌توانند تعامل و ارتباط خود را بر این اساس هدفمند سازند و این امر به کاربردی‌تر شدن دیپلماسی و اثرگذاری آن در حل مسائل و مشکلات و همگرایی در این زمینه خواهد انجامید؛

دوم آنکه این متخصصان در جوامع خود از ضریب تأثیرگذاری و نفوذ اجتماعی بیشتری برای همراه ساختن توده‌ها و افکار عمومی برخوردارند که از این جهت سرمایه‌گذاری در آن را بایسته‌تر می‌سازد.

اگر بتوان دیپلماسی حج را در قشر متخصصان و محققان فعال ساخت آثار ماندگار و مطلوبی می‌توان از آن انتظار داشت.

دیپلماسی حج و فرصت رسانه

امروزه رسانه به جهت گستره فراوان آن تقریباً همه ساحت‌ها و زندگی انسانی را در نوردیده و در پنهان‌ترین و شخصی‌ترین محدوده‌های آن راه یافته است. رسانه‌های جمعی همچون رادیو، تلویزیون شبکه‌های اجتماعی، پایگاه‌های اطلاع‌رسانی و حتی تلفن‌های همراه و نشریات و مجلات همه مصادیقی از رسانه هستند که می‌توانند هریک بخش زیادی از مخاطبان را به خود جلب کنند.

اگر رسانه‌های جهان اسلام بتوانند با پوشش مناسب حج و تولید برنامه‌های مناسب با ایجاد دیپلماسی و همگرایی میان مسلمانان در حج به فعالیت پردازند، قطعاً این رویداد مهم می‌تواند آثاری فراتر از مخاطبان مستقیم این مناسبت، یعنی حجاج و زائران حرمین، داشته باشد.

اگر حج مهم‌ترین رخداد گروهی مسلمانان باشد انعکاس این ارتباط و پیوند به انسجام بیشتر آنان می‌انجامد و این امر با جهت‌دهی افکار عمومی توسط رسانه‌ها تحقق‌پذیر است.

دیپلماسی حج برای افزایش سرمایه اجتماعی

از دیگر زمینه‌های مرتبط با دیپلماسی حج، که می‌تواند به احساس قدرت و توانمندی جامعه مسلمانان بینجامد، تولید سرمایه اجتماعی است. از آنجا که هدف از برنامه‌های جمعی اسلامی هم‌یابی درون‌گروهی است، حج بهترین تجسم این هم‌یابی است و مسلمانان را در تعاملی مستقیم و مشترک قرار می‌دهد و آنان را در داشتن یک پیکره منسجم باورمند می‌سازد. از این رو حج می‌تواند به هویت جمعی و مشترک مسلمانان به عنوان سرمایه اجتماعی بینجامد.

نتیجه‌گیری

دیپلماسی حج راهکاری کارآمد و اثرگذار است که می‌توان از ظرفیت‌های متنوع آن برای برآوردن نیازهای جامعه و امت اسلامی استفاده کرد. برای این منظور باید عناصر و مؤلفه‌های ظرفیتی حج بازشناسی شود و سازوکارهای عملی‌سازی آن در قالب گفت‌وگو، تعامل و تبادل تجربه صورت گیرد. در این راستا فرصت‌های یاری‌رسان فعالیت مؤثرتر دیپلماسی حج هستند، اما باید تهدیدهای آن را برطرف کرد و در این خصوص سه نمونه حوزه دانش، رسانه و اجتماع می‌تواند از شاخص‌ترین

عرضه‌های فعال‌سازی دیپلماسی حج باشد.

منابع

۱. حق‌شناس، سیدعلی، مبانی دیپلماسی و آداب دیپلماتیک، چاپ اول، تهران، نشر سنا.
۲. دبیری، محمدرضا (۱۳۶۹)، استراتژی و تاکتیک در مذاکرات، دفتر مطالعات سیاسی.
۳. ژول، کامبون، دیپلمات، ترجمه غلامعلی وحید، تهران، بنگاه مطبوعاتی.